

СРЂАН ПИРИВАТРИЋ
(Византолошки институт САНУ, Београд)

ЈЕДНА ПРЕТПОСТАВКА О ПОРЕКЛУ БУГАРСКОГ ЦАРА КОНСТАНТИНА АСЕНА „ТИХА“*

У овом истраживању, чије је тежиште на једном податку из повеље цара Константина Асена за манастир Св. Ђорђа код Скопља и на вестима Георгија Акрополита и Георгија Пахимера, разматра се питање српског порекла цара Константина Асена (1257–1277) и одрживост претпоставке да је он 1257. године освојио бугарски престо као скопски великаш, односно управник скопске области.

Кључне речи: цар Константин Асен „Тих“, велики жупан Стефан Немања, свети Симеон, велики жупан Тихомир, архонт Јован Тихомир, Скопље, краљ Урош, севастократор Калојан.

Питање порекла бугарског цара Константина Асена (1257–1277), у модерној историографији најчешће називаног Константин Тих, одавно је отворено а малобројни извори за његово расветљавање одавно су познати. Он сам је у повељи манастиру Светог Ђорђа крај Скопља, међу претходним ктиторима, поменуо и „светог Симеона Немању деда царства ми“. У бугарским изворима навођен је у незнатним варијантама, као Константин или Костадин, понегде и са династичким именом Асен, што, све заједно, није од значаја за проблем. Међу византијским писцима, његов савременик Георгије Акрополит га је у више наврата навео као Тиховог сина Константина, или просто као Константина; нешто познији Георгије Пахимер најпре га је споменуо као Константина Тиха, једанпут, а потом редовно само као Константина, уз значајан податак да је родом био „упола“ (ἔξ ἡμισείας) од Срба; код још познијег Нићифора Григоре он је великаш по имену Константин а по „презиму“ (ἐπώνυμον) Тих.¹ У ктитор-

* Чланак садржи део резултата рада на пројекту бр. 147022А — *Последње сиволеће Византије и Србије* — који подржава Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

¹ Грамоти на бугарските царе, прир. А. Даскалова, М. Рајова, Софија 2005, 31–36, 31 л.12; Georgius Acropolites, I, ed. A. Heisenberg, Studgardiae 1903 (=1978²), 152.14,19,23, 154.3,

ском натпису своје цркве у Бојани, из 1258/9. године, извесни севастократор Калојан се, као „братучед царев“ и „унук светог краља Стефана“, позивао на своје сродство са владајућим бугарским царем Константином Асеном и по којим српским краљем Стефаном Првовенчаним.² Од значаја је још и приказ кризе престолонаследства у Бугарској 1257. године, у савременој и нешто познијој византијској историографији, код Акрополита, Пахимера и Григоре. Остављајући на страну детаље, као и занимљиве разлике у приказу догађаја, из њихових списа се види да после убиства цара Михаила II Асена (1256) и убиства његовог братучеда и убице Калимана (1257), више није било „законитог наследника власти“ (ἔρημος ἐναπελείφθη κληρονόμου γνησίου ἢ τῶν Βουλγάρων ἀρχή), односно није било мушког потомка Асенове лозе, па је у таквим приликама „Тихов син Константин“, као кандидат једне групе бугарских великаша, потиснувши свога супарника Мица, који се претходно био прогласио за цара, успео да најзад буде устоличен у Трнову као нови бугарски цар.³ Потом се, да би стекао легитимитет који му је недостајао, раставио од супруге и оженио Ирином Ласкарис, ћерком никејског цара Теодора Ласкариса и унуком Ивана II Асена, и додао свом имену династичко име Асена, које се може срести у релативно бројним каснијим изворима. Његов успон на престо догодио се негде у другој половини 1257. или почетком 1258. године — у сваком случају, у пролеће 1258. он је већ био бугарски цар.⁴

176.1; (и Теодор Скутариот, на основу Акрополита, доноси податак да је Константин Тихов син, в. Μεσαιωνική βιβλιοθήκη, Αωνόμου Συνοψις Χρονική, επ. Κ. Sathas, Βενετία 1894, 533.19; исто и Ефрем, на основу Акрополита, в. Ephraem Aenii historia cronica, rec. O. Lampsides, Athens 1990, v. 9258 sq, 326); Georges Pachymères relations historiques, I–V, ed. A. Failler, Paris 1984–2000, II, 451.1–3; Nicephori Gregorae byzantina historia, vol. 1, ed. L. Schopenus, Bonn 1829, 60.13. Преводи на модерне језике: Георги Акрополит, изд. М. Войнов, Грчки извори за Бугарската историја, VIII, Софија 1972, 205; Georgios Akropolites, Die Chronik, Übersetzt und erläutert von W. Blum, Stuttgart 1989, 170–171; Γεώργιος Ακροπολίτης, Χρονική συγγραφή, Εἰσαγωγή-Μετάφραση-Σχόλια Α. Panagiotou, Αθήνα 2003, 255; Γεώργιος Ακροπολίτης, Χρονική συγγραφή, Πρόλογος V. Katsaros, Εἰσαγωγή-Μετάφραση-Σχόλια Sp. Spyropoulos, Θεσσαλονίκη 2004, 439–441; Георгий Акрополит, История. Перевод, вступительная статья, комментарии и приложения П. И. Жаворонков, Санкт-Петербург 2005, 122; George Akropolites, The History. Introduction, translation and commentary R. Macrides, Oxford 2007, 334–335; Георги Пахимер, ред. М. Войнов, Грчки извори за Бугарската историја, X, Софија 1980, 166–167; Георгије Пахимер, превод и коментар Ј. Максимовић, ур. Ф. Баршић, Б. Ферјанчић, Византијски извори за историју народа Југославије, т. VI, Београд 1986, 21–22; Pachymères, II, 451.1–3; Nikephoros Gregoras Rhömische Geschichte, I, Übersetzt und erläutert von J. L. van Dieten, Stuttgart 1973, 93.

² И. Гълъбов, Надписите към Боянските стенописи, Софија 1963, 24–25. За старију библиографију в. С. Смядовски, Бугарска кирилска епиграфика, Софија 1993, 191.

³ Acropolites, I, 152.1–153.3; Pachymères, II, 449.20–451.6; Gregora, I, 60.3–61.18.

⁴ До овог датума се дошло на основу белешке једног арменског свештеника, који је пролеће 1258. боравио у Трнову, в. A. Margos, Deux sources arméniennes du XIII siècle concernant certains événements historiques du second empire bulgare, Études balkaniques, 2–3 (1965) 295–300. Р. Макридис је Акрополитов исказ о успону Константина Тиха датирала у 1257–8. годину, в. eadem, Acropolites, 334.

То би било све што је преостало од извора а да се непосредно односи на питање царског порекла, о којем постоје различита мишљења, уздржана или мање уздржана с обзиром на природу постојећих извора. Дobar преглед старије литературе налази се у последњем прилогу на ову тему, просопографском огледу Ивана Божилова о цару Константину Тиху, севастократору Каложану и севастократориси Десислави, чији се портрети, као и портрет царице Ирине, налазе у поменутој цркви у Бојани, данас у предграђу Софије. Рад на овој теми био је знатно олакшан како поменути радом, тако и ранијом просопографском студијом истог аутора о породици Асеноваца.⁵

На основу податка Константинове повеље, сродство Константина Тиха са Стефаном Немањом (1166–1196) најчешће се тражило по женској линији, и тако се долазило до претпоставке о некој Немањиној кћери, непознатој из других извора, која би била мајка бугарског владара.⁶ Слично, помишљало се и на кћер Немањиног сина, краља Стефана Првовенчаног.⁷ Колико ми је по-

⁵ *И. Божилов*, Портретите в Боянската църква: легенди и факти, Проблеми на изкуството, 1995–1, 3–9. В. претходно, *idem*, Фамилията на Асеновци (1186–1460), София 1985, н. 24, 115–118. Закључци су углавном поновљени у *И. Божилов*, Българија при наследниците на Иван II Асен: 1241–1280 г., *И. Божилов*, *В. Гюзелев*, Историја на средновековна Българија, София 1999, 509. Преглед најстарије литературе в. у *Љ. Ковачевић*, Жене и деца Стефана Првовенчаног, Глас СКА LX (1901), 1–64, 31–64. Коментари уз наведене недавно објављене преводе Акрополита или се уопште не баве питањем Константиновог српског порекла, или не доносе ништа ново. Класично дело о цркви у Бојани је *А. Грабар*, Боянска църква, София 1978² (двојезично издање, на бугарском и француском језику); в. и радове објављене у часопису Проблеми на изкуството, 1995–1.

⁶ На основу једног старог издања Ансберта, где је поменут Немањин син Тоху, још је Ш. Љубић, половином 19. века, сматрао да се ту ради о Тиху, оцу бугарског цара Константина, а слично је касније веровао и И. Руварац. Прекретницу је направило откриће старијег и бољег рукописа Ансберта, из кога је К. Јиречек закључио да се заправо радило о Тољену, сину кнеза Мирослава, а не Тоху, односно Тиху, в. Тољен, син кнеза Мирослава хумског, Глас XXXV (1892), са прегледом старијих мишљења. Затим је Љ. Ковачевић изнео претпоставку да је Константинов отац могао бити ожењен каквом „одличном Српкињом“, в. Жене и деца Стефана Првовенчаног, 53. Потом се читаво питање окренуло у правцу наводних Немањиних женских потомака. К. Јиречек у „Историји Бугара“ (1876) није улазио у питање мушке или женске линије сродства цара Константина са Немањом, а у „Историји Срба“ (1911) изнео је тезу да је „Константиново српско порекло `у њола` могло бити само по мајери; по оцу, био би он прави Србин“ (уп. српски превод са допунама Ј. Радонића: *К. Јиречек*, Историја Срба I, Београд 1952², 180 н. 202), што је касније било широко прихваћено, в. *В. Злајтарски*, Историја на бугарската држава през средните векове, т. 3, София 1940 (=София 1994) 474 н. 3; *М. Пурковић*, Принцезе из куће Немањића, Виндзор 1956, 14–15; *И. Божилов*, *Фамилията на Асеновци*, н. 24, 115–118; *Љ. Максимовић*, Георгије Пахимер, 22 н. 42; *И. Божилов*, Портретите, 7; *исти*, Българија при наследниците на Иван II Асен: 1241–1280 г., 509. Јиречек је, судећи на основу списка из његове заоставштине, у то касније посумњао. У материјалу који је прикупио за ново издање „Историје Бугара“, налази се неколико примедби на одељак о цару Константину Асену, међу њима и једна која се односи на Пахимеров податак о његовом полусрпском пореклу: „има ли примера из којих се види смисао њог *εξ ἡμισείας?* Само по женској линији?“, в. *К. Јиречек*, Историја на Българите. С поправки и добавки от самия автор, София 1939, 184.

⁷ *D. Nicol*, The Despotate of Epirus, Oxford 1957, 183 н. 2 (сматра да је Константин Тихомир, или Тихослав, син Тиха, био унук Стефана II Немање, sc. Стефана Првовенчаног, који му је заједно са кћерком дао и „кнежевину“, вероватно Скопље); *И. Божилов*, Портретите, 7 (због старосне разлике између Немање и Константина помишља на Стефана Првовенчаног као Константиновог деду, што би имало посредну потврду у подацима бојанског натписа, али се потом

знато, у новије време се само у једном случају решење тражило у сродству преко мушке линије, међутим, са извесно погрешним исходом.⁸ Било је и мишљења да би наведено место из повеље требало другачије читати, па би „дед царства“ био следећи наведени из списка ктитора манастира Светог Ђорђа, односно никејски цар Јован III Ватац (1221–1254), чија је унука Ирина била друга по реду супруга цара Константина.⁹ У најновијем издању ове повеље, међутим, поновљено је читање према коме је Немања био Константинов деда.

Међутим, ово сродство није морало ићи искључиво по женској линији. Оба главна извора, подаци из повеље и из Пахимеровог списка, дозвољавају другачији пут, док један од њих изгледа да и сам туда упућује. Наиме, термин „дед (царства ми)“, као израз сродства, има и своје уже, али и шире, техничко, односно сродствено значење.¹⁰ Природно је прво поћи од ужег, и сматрати да је Константин истакао своје директно сродство са Немањом преко једног од родитеља. Међутим, могао је на исти начин истаћи и своје нешто даље сродство са Немањом, ако је оно ишло преко некога од Немањине браће или, сасвим хипотетички, сестара. Речју, и особа коју бисмо данас назвали деда-стриц, односно деда-ујак, могла је у Константиновој повељи бити наведена као „дед царства“. Да је и нешто даље сродство управо са овим светитељем (извесно због све већег значаја његовог светитељског култа), а не само оно по основи директног сродства или праве наследне линије, било довољан разлог за позивање на њега сведочи временски близак пример надгробног натписа жупана Стефана Првослава, настао око 1220, у којем, поред осталог, стоји да је он био „синовац светог Симеона Немање“.¹¹ Из исте такве жеље, да истакне сродство са светитељем, могао је и бугарски цар Константин да сматра светог Симеона Немању за „деда царства ми“, иако му није био директни потомак. Може се помислити да је термин „дед“ употребљен у општијем значењу претка, па би се у овом случају заправо радило о царевом праде-

ипак враћа дословном значењу сродственог термина „дед“ и претпоставци о некој Немањиној кћери као царевој мајци); *И. Божилев*, Бугария при наследниците на Иван II Асен: 1241–1280 г, 509 (овога пута нешто отвореније склон решењу са непознатом кћери Првовенчаног а не Немање). За проблем узраста треће генерације Немањића в. нап. 30. Мада се позивао на Јиречека и Златарског, и Ж. Л. ван Дитен је однекуда сматрао да је Константинова мајка кћер Стефана II Немање, уп. *Nikēphoros Gregoras Rhōmaische Geschichte*, I, п. 96, 231–232.

⁸ *И. Добрев*, Към гълкуването на ктиторския надпис в Боянската църква, ГСУ ФФ LXX–1 (1979) 150–165. Аутор је дошао до погрешног закључка да је Константин Тих био син српског краља Стефана Владислава и Тамаре, кћери бугарског цара Ивана II Асена, критичке примедбе в. у *И. Божилев*, Портретите, 6.

⁹ *Љ. Ковачевић*, Жене и деца Стефана Првовенчаног, 51–53. Посебно је занимљива Ковачевићева примедба да се сродство по правилу наводи испред имена а не после њега, тако би се „дед царства ми“ односило на Јована Ватаца а не на Немању. Критику в. у *В. Златарски*, исто, 475, н. 2.

¹⁰ Као што је приметио *Љ. Ковачевић*, в. исто, 44, 49. Краљ Милутин у једној повељи назива светог Саву „прародитељем“, в. *Monumenta Serbica*, ed. *F. Miklosich*, Београд 2006³ (ре-принт), LXXI, 71–73, 72.

¹¹ Стари српски записи и натписи, 1, ур. *Љ. Стојановић*, Београд 1902 (=Београд 1982), бр. 10, 5–6.

ди, али треба имати у виду да је у оно време сродствени појам „прадед“ постојао и био у употреби.¹²

Међутим — на страну податак из повеље — и сам Пахимеров исказ као да упућује на то да је Константин управо по оцу, а не по мајци, био српског порекла (мада се податак византијског писца тумачио супротно). Наиме, велики број српских и бугарских владара уопште — задржаћу се само на 13. веку — заправо је био „двоструког“ порекла (данас би се рекло из мешовитих бракова), али то у изворима, ни документарним ни наративним, није имало таквог одраза као случај Константина Тиха код Пахимера. Један савремени пример: трећа супруга Ивана II Асена (1218–1241) била је Ирина Комнина, из тог брака родио се Михаило II Асен (1246–1256). Није остало трага да је било ко упозорио на његово мешовито, у овом случају полуромејско порекло. Једини пример када је Пахимер јасно истакао полуромејско порекло неког страног владара јесте случај Стефана, сина угарског краља Беле IV (1235–1270), који је касније и сам био угарски краљ као Стефан V (1270–1272). За њега Пахимер каже да је био „ромејског порекла (ῥωμογενής), по мајци... кћери старог Ласкариса“, односно цара Теодора I (1205–1221).¹³ Ово је занимљиво као пример, међутим, извесно да за Пахимера ни манир а ни критеријум није био једнак када је у питању ромејско и неко друго порекло. (Овај екскурс о пореклу угарског краља објашњење је за брачну политику Михаила VIII Палеолога, који је оженио наследника Андроника ћерком краља Стефана). Једнак је, чини се, био само принцип, где је порекло по оцу подразумевано, а на порекло по мајци је упозоравано када је за то било потребе. Због тога, али на нешто другачији и јаснији начин, исти Пахимер ће сматрати за сходно да о цару Теодору Светославу (1300–1322) каже да је био „Бугарин по мајци, јер је, наиме, његов отац Тертер био Куман“.¹⁴ Пре ће, дакле, бити да је Константин био полусрпског порекла по оцу, него по мајци.¹⁵

Ван ових примедба опште природе, које траже ослонац у, ипак, недовољно сигурним знањима о манирима оновремених писаца и представама о њиховим схватањима, истоветан закључак о пореклу цара Константина се намеће и из самог Пахимеровог исказа. Његов извештај о сукобима око бугарског престола у 1257. години упућује да су, у одсуству директног мушког изданка Асенове лозе, за питање законитости власти и, уопште, расплета читаве кризе, важну улогу играли сродничке везе и национално порекло кандидата — он наводи да је претендент Мицо био зет Ивана II Асена (1218–1241) те тако и пашеног Теодора II Ласкариса (1254–1258), као и да је био Бугарин (Βούλγαρος ὄν) и да је наследио власт над Бугарима, а да су се великаши приклонили Константину, који је био „половином“ Србин (ἕκ Σέρβων ἐξ ἡμισείας τὸ

¹² Уп. И. Божилов, *Портретите*, 7.

¹³ Pachymérès, II, 411.23–25.

¹⁴ Pachymérès, III, 291.28–29. Супротно схватање има И. Божилов, в. *Портретите*, 6.

¹⁵ Уп. И. Добрев, 137–138. Његове опште закључке, да се национално порекло у средњем веку одређивало према оцу, одбацио је И. Божилов, в. *Портретите*, 6.

γένος ἔχοντα). Потом је Константин, због тога што није имао никаквих сродничких веза са Асеновцима и није имао права на престо, узео за жену Ирину, кћи Теодора II Ласкариса а унуку Ивана II Асена, и тако стекао „исто право на Асеново царство као што га је имао Мицо“ (ἐπ’ ἴσων εἶχε τὸ πρὸς τὴν τοῦ Ἀσάν βασιλείαν δίκαιον τῷ Μυτζῆ).¹⁶ Управо је околност да је Константинов отац био Србин, а мајка, према томе, Бугарка, и да је он изабран за цара као један од истакнутих великаша у Бугарској, изазвало такву Пахимерову примедбу. Тешко да би супротан случај, наиме да је отац Бугарин а мајка Српкиња, имао за исход кризе око наслеђа престола било какву политичку тежину по себи, те да би потом добио одјека у историографији. (Изгледа да је за Пахимера сличан „куриозитет“ представљао и каснији случај Теодора Светослава, одатле и такав, горе цитирани, исказ о његовом пореклу).

Претпоставка о Константиновом сродству са Немањом по мушкој линији преко његових синова, Вукана или Стефана Првовенчаног, у потпуности је невероватна и не заслужује разматрање. Остају Немањини сродници у првом степену, а то су његова браћа Мирослав, Страцимир и Тихомир.

До ове тачке се потрага за претком цара Константина кретала по доста поузданом терену, у оквирима анализе и тумачења малобројних извора непосредно везаних за проблем, а надаље се мора ићи путем аналогичности и слободнијих претпоставки.

Ваља, најпре, кренути од имена царевог оца, које је, према Акрополиту, гласило Тих. У новијој историографији одавно је примећено да би Тих морало бити скраћеница од Тихомир, Тихослав или Тихота (Тихотица). Одатле долазимо до претпоставке да се Константинов отац Тих заправо звао Тихомир.¹⁷ Због сличности, односно истоветности, имена, за питање порекла цара Константина посебно је занимљив Тихомир, најстарији међу Немањиним браћом, својевремено велики жупан (1163/65–1166). (Ваља упозорити да је име овог Немањиног брата заправо допуна једног непотпуног изворног податка, управо гореспоменутог надгробног натписа жупана Стефана Првослава, допуна која се у новијој историографији узима као готова чињеница.¹⁸ Мада је дато тумачење убедљиво, мора се приметити да име најстаријег Немањиног брата ипак није утврђено поузданим изворима, за разлику од имена Страцимира и Мирослава.) Страцимир и Мирослав опадају из разматрања — о Страцимировом потомству се не зна ништа, а Мирослављево је добро познато и

¹⁶ Pachymères, II, 449.20–451.6. Савременик догађаја, несумњиво добар познавалац прилика у Бугарској, у којој је, уосталом, и сам боравио само неколико година после међусобица око престола, Акрополит у својој Историји уопште не помиње Мица. Његова улога у кризи наслеђа трновског престола, као и још неке појединости, бивају познате из приказа познијих Пахимера и Григоре, в. детаљније *И. Божилков*, Бугария при наследниците на Иван II Асен: 1241–1280 г., 507–510.

¹⁷ Уп. *В. Златарски*, исто, 474 н. 3, који у овоме с правом даје предност Акрополиту у односу на Пахимера и Григору, који су име Константиновог оца схватили као презиме.

¹⁸ *Љ. Ковачевић*, Неколика питања о Стефану Немањи, Глас СКА LVIII (1900) 1–108, 54–57. Уп. Стари српски записи и натписи 1, бр. 10, 5–6.

делује у Хуму, далеко од места Константиновог деловања.¹⁹ Када се све ово узме у обзир, може ли се пронаћи нека веза између Константиновог оца Тиха, претпостављеног Тихомира, и Немањиног брата за кога се верује да је био истог имена?

Питање могуће родбинске везе српског великог жупана и бугарског цара нас враћа у доба познатог сукоба Немање са браћом — Мирославом, Страцимиром и Тихомиром, у време када је Немања (данас се углавном верује да се то догодило негде око 1166), у околностима слабо познатим, углавном само у мери у којој је то желео писац његовог Житија, збацио Тихомира са власти и прогнао га, као и друга два брата, ван Србије. Врхунац Немањиног сукоба са браћом, који су били потпомогнути византијским трупама, догодио се код Пантина 1168. године. Немања је тада поразио војску својих удружених непријатеља, којом је командовао византијски војсковођа Теодор Падијат. Један од браће погинуо је у Ситници, а у новијој литератури се претпоставља или тврди да је то био Тихомир.²⁰ О његовој породици се мало зна. Имао је сина, споменутог Стефана Првослава, познатог само из свог надгробног натписа, умрлог око 1220. године.²¹ Стари српски родослови и летописи, познато је, не доносе податке о породу Немањине браће. Тихомир је, осим Првослава, могао имати још деце, а лично име овог сина указује да је био првенац, док владарско, Стефан, отвара многа друга занимљива питања, за неку другу прилику.

У једном документу охридског архиепископа Димитрија Хоматина, издатом мало после априла 1220, за време Теодора I Анђела (1215–1230, крунисаног за цара у Солуну око 1224), остало је трага о извесном архонту Јовану Тихомиру.²² (Његово име се тако наводи у модерној литератури, међутим, могуће га је прочитати и као Јован Тихомиров, в. даље.) Његова је делатност била везана за Скопље и, с обзиром на садржај документа, у литератури датирана око 1200. Овај добро познати податак је већ више пута довођен у везу са питањем порекла Константина Тиха. При томе се помишљало на горепоменуто сродство по женској линији, наиме, да је овај Јован био ожењен Немањиним кћери и са њом добио потоњег бугарског цара, мада је упозоравано и да се такво решење заснива само на сличности имена.²³ У прилог томе да је архонт Јован Тихомир могао имати неку родбинску везу са потоњим бугарским царем и ранијим српским великим жупаном говоре, додуше, и неке друге посредне околности.

¹⁹ В. нап. 6.

²⁰ Изворе и детаље в. у *J. Калић*, Српско-византијски сукоб 1168. године, Зборник ФФ XI-1 (1970) 193–204; *J. Калић*, Српски велики жупани у борби са Византијом, ур. *С. Ђурковић*, Историја српског народа I, Београд 1981, 197–211, 209–210. За датум Немањиног доласка на власт, са старијом литературом, в. *С. Пиривајрић*, Прилог хронологији почетка Немањине власти, ЗРВИ 29/30 (1991) 125–136.

²¹ Стари српски записи и натписи 1, бр. 10, 5–6.

²² Demetrii Chomateni ponemata diaphora, rec. *G. Prinzing*, Berlin — New York 2002, no. 59, 209–213.

²³ Уп. *К. Јуречек*, исто, 180; такође и *В. Злајарски*, исто, 475 н. 2. За резерве по том питању в. *М. Пурковић*, исто, 14–15.

Најпре, то је, у погледу друштвеног положаја, његова титула архонта — у питању је општи појам који је у речнику Византинаца имао више значења, али је из Хоматиновог документа јасно да се радило о човеку који је заједно са извесним Константином Василиком управљао скопском облашћу.²⁴ Наводно презиме овог Константина вероватно да заправо означава његову службу (василикос = царски чиновник).²⁵ Положај овог архонта Јована одговарао би представи о могућној друштвеној покретљивости — може се замислити да је цар Константин потекао из породице која је својевремено дала управника скопске области, а по-негде се сматрало и да је он сам дошао на престо као управник скопске области.²⁶ О овој породици још је познато, из истог Хоматиновог документа, да је Јованова кћи била удата за извесног Хриса. (Поставља се питање не ради ли се овде, заправо, о првом браку обласног господара Добромира Хрса?)²⁷

Као друго, занимљив је и геополитички моменат — околност да је у питању област Скопља. Туда, или одатле, морао је ићи поход на Немању 1168. године.²⁸ Скопље је у то време било важна карика за остварење византијских утицаја на Србију. Треба упозорити и на могућу везу цркве Светог Пантелејмона у Нерезима крај Скопља и раних Немањиних задужбина у Топлици.²⁹

²⁴ О појму архонт в. Oxford Dictionary of Byzantium (=ODB), Vol. 1, ed. A. Kazhdan, New York — Oxford 1991, 160; Лексикон српског средњег века, пр. С. Ђурковић, Р. Михаљчић, Београд 1999, 23–25.

²⁵ К. Јуречек, исто, 180. Међутим, у новом издању Хоматина Василикос је Константиново презиме, в. Chomatini презимата, 210.30. Хоматин га наводи као „Василикоса Константина“, према томе би Константин морало бити лично име а „Василикос“ ознака за службу. Василикоса нема у попису византијске властеле XI и XII века који је сачинио А. П. Каждан, Социјални состав господствующего класса Византии XI–XII вв, Москва 1974. За значање појма василикос у смислу царског чиновника в. ODB, 1, 266.

²⁶ В. Злајтарски, исто, 474–475 („управник скопске области“); D. Nicol, The Despotate of Epirus, Oxford 1957, 183 н.2 („његов отац добио кнежевину, вероватно Скопље, уз руку кћери Немање II“); И. Божилев, България при наследниците на Иван II Асен: 1241–1280 г, 509 („вероватно је потицао из угледне бугарске породице из Скопља“).

²⁷ Крајем 1198. или почетком 1199. Добромир Хрс се, раставши се претходно од законите супруге, оженио једном рођаком византијског цара Алексија III, односно кћерком протостратора Манојла Камице, в. детаљније Р. Радих, Обласни господари у Византији, ЗРВИ 24–25 (1986) 151–290, 201. В. и Ј.-С. Cheynet, Pouvoir et contestations à Byzance (963–1210), Paris 1990, п. 186, 132. Претпоставка да се овде радило о првом Хрсовом браку имала би свог смисла и логике у погледу политичких прилика и друштвене хијерархије. Занимљиво је да се Јованова супруга у овом документу, издатом после априла 1220. године помиње као Хрсова (тј. Хрсова) ташта, као да је Хрис нека у Охридској архиепископији општепозната личност. Ако се заиста радило о Добромиру Хрису, онда је природно што је поменут без икакве титуле, јер је његова власт за схватања архиепископове канцеларије морала бити незаконита.

²⁸ Како је претпоставио G. Škrivanić, About Medieval Roads in Macedonia, ed. M. Apostolski, B. Grafenauer et al., La Macédoine et les Macédoniens dans le passé, Skopje 1970, 475–493, 485–486.

²⁹ Претпоставка проистиче из околности да цркве Св. Пантелејмона у Нерезима и Св. Николе у Куршумлији имају, како се сматра, непосредну везу са престоницом, односно цариградском архитектуром, и из блиске хронологије споменика. За цариградске узорне и утицаје у архитектури в. В. Кораћ, М. Шујић, Архитектура византијског света, Београд 1998, 164, 167; М. Шујић, Цариградски извори архитектуре цркве Светог Николе у Куршумлији, ур. Ј. Калић, Стефан Немања — Свети Симеон Мироточиви. Историја и предање, Београд 2000, 171–179. У случају Нереза, везе са престоницом су ишле преко њеног патрона, Алексија Анђе-

Изгледа вероватно да је управо византијско Скопље пре битке код Пантина морало бити уточиште за Тихомира и његову породицу, или део породице, као и за осталу браћу. Можда је појава Јована Тихомира у Скопљу као истакнутог властелина на крају 12. века последица сплета околности везаних за збацивање великог жупана Тихомира и битку код Пантина.

Претпоставка о сродству цара Константина са великим жупаном Тихомиром одржива је у погледу расположивих просопографских детаља о Завидиним потомцима. (Овде се Немањин отац узима као заједнички предак личности које нас занимају). На пример, из треће генерације Немањића, Вуканов најмлађи син, монах Давид, предузео је у дубокој старости, 1286, пут у Јерусалим, а најмлађи син Стефана Првовенчаног, краљ Урош, свргнут је 1276, а умро 1277.³⁰ Цар Константин убијен је исте, 1277. године, вероватно у већ, за оновремене прилике, поодмаклим годинама.³¹ Ови основни просопографски детаљи се, у оквирима четврте генерације Завидиних потомака, могу посматрати одвојено од старог проблема хронологије рођења Немање, односно његове старије браће.³² Портрет цара Константина из цркве у Бојани, настао 1258/9. године, у погледу његовог тадашњег узраста, изгледа ми да није од пресудне користи за ову тему. Према портрету, могуће да је Константин тада имао око четрдесет или око педесет година.

Посебан је проблем што се скопски архонт Јован помиње само у поменутом Хоматиновом документу, и то ствара тешкоће не само због тога што нису познати никакви други подаци о њему, већ и због питања традиције његовог личног имена. Треба поћи од тога да је оно у документу верно наведено, али треба рачунати и на то да ниједна канцеларија није увек и у сваком детаљу прецизна. Питање је, наиме, како га схватити — да ли се ради о личном и породичном имену, а то је оно што би одговарало данашњем презимену, насталом вероватно од патронима у некој од претходних генерација (Јован Тихомир); да ли је реч о личном имену и очевом имену у генитиву (Јован Тихомиров); или о два лична имена (Јован Тихомир)?³³ При томе је дилема између прве и друге варијанте за нашу тему од споредног значаја.

ла Комнина, и видљиве су како у архитектури, тако у пластици и на фрескама, в. *I. Sinkević*, *The Church of St.Panteleimon at Nerezi, Wiesbaden 2000*, 100–101. Цркве су саграђене непосредно једна за другом, Св. Пантелејмон је завршен до септембра 1164. а Св. Никола је почет и завршен за време врховне власти великог жупана Тихомира, негде између 1163/65. и 1166. Фасаде Св. Пантелејмона и Св. Николе обрађене су истом техником, в. *I. Sinkević*, 22 п. 77.

³⁰ Код Доментијана је сачувано веома занимљиво сведочанство према коме је генерација краља Уроша, односно „трећи род племена светог Симеона“, 1261. године била на прагу старости, уп. *Monumenta Serbica*, XLVIII, 48–49. За монаха Давида в. *К. Јуречек*, исто, 165.

³¹ И. Божилов је по овом питању, чини се без разлога, био резервисан, в. *Портрете*, 7.

³² На основу буквално узетих хронолошких података из Савиног Житија светог Симеона, на основу студеничког рукописа из 1619, долази се до 1112. или 1113. као године Немањиног рођења, в. детаљније у *С. Пиривајрић*, Прилог хронологији почетка Немањине власти, 125–136. Године смрти припадника треће генерације Немањића потврђене су поузданим изворима.

³³ Класификацију и анализу словенских личних имена у судским списима Хоматина в. у *Д. Целебџић*, Словенски антропоними у судским актима Димитрија Хоматина, ЗРВИ 43 (2006) 483–498. За литературу о породичним именима у Византији в. исти, 489 н. 37.

Облик који доноси документ, дословно узет, упућује на другу варијанту, да је у питању Јован Тихомиров (... τοῦ ... Ἰωάννου τοῦ Τειχομοιροῦ).³⁴ Треба упозорити да у истом корпусу докумената постоји и један у коме се спомињу извесни Химерије Тихомир и његов брат Канакије, у облику који би спадао у прву варијанту, као да је у питању име и породично име, односно патроним (... Ἰμέριε Τειχομηρέ).³⁵ Никакву везу између Јована Тихомировог и браће Химерија и Канакија Тихомира није могуће установити, осим припадности истом, вишем друштвеном слоју у пространој области под јурисдикцијом охридског архиепископа, где су се, током времена, смењивали разни световни владари.

Што се треће могућности тиче, податак из нашег документа подсећа, мада се у постојећем облику на грчком од њих разликује, на познате примере из доба Бугарског царства под Самуиловим наследницима (Гаврило Радомир, Јован Владислав). Временски блиски и формално слични примери јављају се у српским и бугарским владарским породицама. Српски жупани преузимају име Стефан (примери су Стефан Мирослав, Стефан Страцимир, Стефан Немања, вероватно, мада извором непотврђено, и Стефан Тихомир), што је био део посвећења у владарско достојанство, оличено, између осталог, управо у титуларном имену и везивању за култ светог Стефана. Један од двојице вођа бугарског устанка против византијске власти 1186. године, Асен, родоначелник династије Асеноваца, преузима име Иван (Јован), односно име свога светитеља-заштитника светог Ивана (Јована) Рилског.³⁶ Сличности и разлике свих поменутих и других случајева, а посебно последња два, није потребно разматрати на овом месту.³⁷ Уколико се код скопског архонта радило о два лична имена, то у датом историјском тренутку упућује на помисао о могућем утицају бугарске владарске породице, где је Иван (Јован) име које у ово доба преузима оснивач нове бугарске династије Асен, постајући Иван (Јован) Асен, а истога имена је и владајући бугарски цар Калојан, у византијским изворима споменут најчешће као Јован. Уколико је нека веза у овом смислу уопште постојала, биће да је она произишла из успостављања некаквог личног односа скопског архонта

³⁴ Chomatani ponemata, no. 59, 210.29–30, 210.34–35.

³⁵ Chomatani ponemata, no. 7, 45.2.

³⁶ О титуларном имену Стефан код српских владара уопште и посебно код Немањине браће, в. С. *Марјановић-Душанић*, Владарска идеологија Немањића, Београд 1997, 42–59. О имену Ивана Асена в. И. *Лазаров*, Владателското име „Йоан“ у култът към св. Йоан Рилски в државно-политическата идеологија на Второто бугарско царство, Светогорска обител Зограф, III, София 1999, 90–98. Основни закључак Лазарова, да Асен Белгун није крштен као Јован у детињству, већ да је то име преузео касније, можда управо после велике победе над Византијском војском у Тревненском кланцу 1190, у основи изгледа прихватљив. И. Божилов, који се посебно бавио просопографијом Асеноваца, изгледа да прећутно сматра да је Асен носио име Јован већ у време побуне из 1186. в. Фамилијата на Асеновци, н. 1, 27–40. И. Биљарски је без посебних аргумената, у оквиру једне уопштене примедбе о природи култа св. Ивана Рилског, одбацио закључке И. Лазарова, в. И. *Биљарски*, Покровители на Царството. Св цар Петър и св. Параскева — Петка, София 2004, 37–39.

³⁷ Извесно је да су владарска имена, по природи ствари, посебан феномен, уп. Д. *Целебичић*, исто, 486 н. 21.

са бугарским владаром, а не везивањем за култ светог Јована Рилског, што је, извесно, на равни ономастике, морало бити резервисано за владара. У светлости такве претпоставке, природно је помислити на доба Калојанове (1197–1207) власти над Скопљем (запосео га је негде између новембра 1199. и 1204), те би тако локални скопски властелин Тихомир, поставши део управне структуре Калојановог царства, постао и Јован Тихомир. Међутим, тако нешто чини се исувише фантастично. Уопште, мало је вероватно да се у случају овог скопског архонта ради о два лична имена.

Уколико је пак по среди властито име Јован, а Тихомир је име оца или породично име (нпр. патроним у другој генерацији), мора се приметити да би оно било изузетак међу рашким владарима и властелом тога доба, заправо преседан (давни случај дукљанског владара Јована Владимира овде није од значаја). Име Јован ће у оквирима истог и већег узорка (српске и поморске земље) бити сразмерно ретко и током каснијих столећа.³⁸ Мада, треба поменути великог казнаца Јована Драгослава, управо као пример тзв. двоструког имена међу властелом. (Исто тако и деспота Јована Оливера, за кога се обично сматра да је био грчког порекла). С друге стране, име Јован релативно често се среће у корпусу Хоматинових докумената, а и у самом Скопљу — уопште узевши, често је међу грчким становништвом али се среће и код словенског.³⁹ Уколико се Јован, као Тихомиров син, родио у Скопљу, после изгнанства из Србије, то би могло да објасни његово, за обичаје српске властеле, необично име. Постоји претпоставка да се византијски управник скопске области шездесетих година XII века звао Јован.⁴⁰ Треба имати у виду да се ово име среће и код јединог познатог, али веома истакнутог, члана фамилије цара Константина, његовог братучеда, севастократора Калојана (в. у даљем тексту). Када се читав проблем врати у оквир Хоматиновог документа, нашег главног извора за истраживање скопске „везе“ цара Константина и Србије, остаје примедба да је скопски архонт поменут у форми која упућује да се радило о Јовану (сину) Тихомировом, али да то није једино могуће читање тог податка.⁴¹ Уколико узмемо да је архонт Јован Тихомиров, према томе, био

³⁸ Уп. примере личног имена Јован које је навела *М. Грковић*, Речник личних имена код Срба, Београд 1977, 106.

³⁹ Cf. Chomanteni ponemata, index; в. *Д. Целебџић*, наведено дело.

⁴⁰ В. *М. Бошкоски*, Византијски печат Јована Комнина, дукса Скопља, ЗРВИ 22 (1983) 31–42. У последњем издању печата Јована Комнина, на основу чисто сигилографских критерија, два постојећа примерка приписана су Јовану Комнину, сину севастократора Исака, и датирана око 1100. године, в. *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art, Volume 1, ed. J. Nesbitt, N. Oikonomides, Washington 1991, 98.* Међутим, како су издавачи упозорили, личност власника печата не може бити са сигурношћу утврђена. С друге стране, независно од питања ко је био власник печата, остаје, на основу других извора, претпоставка да је управник Скопља средином XII века био протовестијар Јован Комнин, син севастократора Алексија, или, можда, Јован Анђео Комнин, син Константина Анђела и брат Алексија Анђела Комнина, ктитора цркве у Нерезима, в. *М. Бошкоски*, наведено дело.

⁴¹ Уп. *Д. Целебџић*, исто, 488, који упозорава да је у случају Јована Тихомира тешко одредити се да ли неко име треба тумачити као лично или породично, сматрајући, с друге стране, да постоје разлози да се словенска имена схвате као породична.

син великог жупана Тихомира, остаје питање ко је онда био Константинов отац Тих, да ли још један (трећи) Тихомиров син? На трагу идеје о сродству са бившим великим жупаном Тихомиром, радило би се, када је у питању избор личног имена, о истом случају као код Немање. Немањин средњи син, упамћен као краљ Стефан Првовенчани (1196–1228), заправо је крштен као Немања, па се и у савременим му изворима понегде наводи као Стефан Немања.⁴² Гомилање претпоставки свакако усложњава проблем а не разрешава га, због тога ће се коментарисање Хоматиновог документа овде зауставити.

Читава ова реконструкција је, наравно, претпоставка, која се у основи своди на сличност имена. Као што може да буде прихваћена, исто тако може да буде одбачена.⁴³ Могуће је и да скопски архонт Јован Тихомир или Тихомиров, како год схватили његова имена, није имао ништа са Тихом, оцем цара Константина, а да ни он није имао везе са великим жупаном Тихомиром. Најзад, и име овог скопског великаша допуна непотпуног изворног податка, убедљива или не. С друге стране, упадљиво је што неколико поменутих околности упућује на везу Немањиног брата Тихомира, преко Јована Тихомира и Скопља, са бугарским царем Константином.

Из Хоматиновог документа излази да се византијска власт у Скопљу у доба Алексија III Анђела (1195–1203) претворила у неку врсту самовладе архоната Јована Тихомира и василика Константина, а њихову је „владавину“ убрзо преузела „бугарска варварска власт“, што се, извесно, односи на доба бугарског цара Калојана, који је негде између новембра 1198. и краја 1204. постао господар Скопља.⁴⁴ У време издавања Хоматинове пресуде (убрзо после априла 1220) Јован Тихомир више није био жив, његова супруга (Хрисова ташта), будући страна у спору, била је још увек жива, као и њихова деца (из документа је именом и полом познат само један син, монах Теодорит, за кога изгледа да је у спору заступао мајку; биће да она због старости или нечега другог није могла да путује из Скопља у Охрид) и унуци непознатог узраста. (Податак о унуцима скопског архонта наоко отежава читаву реконструкцију у погледу животног узраста, али она, на равни претпоставке, остаје могућа, због тога што су женска деца имала право ступања у брак са 12 година живота). Скопље је у то време било под влашћу Теодора I Анђела (1215–1230), који га је, после битке код Клокотнице 1230, изгубио у корист победника, цара Ивана II Асена (1218–1241).

⁴² Живот светог Симеона Немање од светог Саве, изд. *В. Ђоровић*, Списи св. Саве, I, Београд — Сремски Карловци 1928, 157, 160, 172 (податак је из 1208); *Chomateni ponemata*, no. 10, 55 (податак из 1217). Уп. *С. Марјановић-Душанић*, Владарска идеологија Немањића, 46–47.

⁴³ Уп. *И. Божилов*, Портретите, 6–7.

⁴⁴ Скопље се помиње као део Калојанове државе у његовој преписци са папом Иноћентијем III 1203. или 1204. (несигуран датум), в. *V. Kravari*, *Villes et villages de Macédoine occidentale*, Paris 1989, 161 п. 9. Последњи податак о византијској власти над Скопљем налази се у повељи Алексија III Млечанима из новембра 1198, в. *Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches*, 2, ed. *F. Dölger*, München — Berlin 1925, no. 1647, 104–105; најновије издање повеље, *I trattati con Bisanzio*, ed. *M. Pozza, G. Ravegnani*, *Pacta Veneta*, Venezia 1993, VIII, није ми приступачно.

Потпуности ради, треба размотрити и питање власти над Скопљем у одлучујућој 1257. години. Поменуто је да у делу научне литературе стоји да је те године Константин Тих дошао за бугарског цара као управник скопске области.⁴⁵ Такође, сматрало се да је у то време српски краљ Урош (1243–1276) освојио Скопље, у оквиру једног залета у области никејског царства, када је заузео Кичево и опустошио околину Прилепа (о походу сведочи једино Акрополит).⁴⁶ Није се запажало, или се није истицало, да су ова мишљења несагласна, осим у једној натегнутој и мало вероватној реконструкцији догађаја.⁴⁷

Најпре треба поћи од 1246. године, када је, на вест о смрти бугарског цара Калимана Асена (1241–1246), никејски војсковођа Андроник Палеолог у току свог великог похода на „запад“ заузео и Скопље, у име цара Јована III Ватаца (1221–1254). Нема података да је Скопље било поприште рата цара Јована са господаром Епира и Тесалије Михајлом II Анђелом (1237–1268), 1252–53. године, када је његова војска, напредујући уз Вардар, привремено била заузела Прилеп и Велес. На вест о смрти цара Јована Ватаца, бугарски цар Михаило Асен (1246–1256) упао је јануара 1255. у области његовог сина и наследника Теодора Ласкариса (1254–1258). Рат је окончан склапањем мира 29. јуна 1256. године.⁴⁸ О детаљима разграничења никејског и бугарског

⁴⁵ В. нап. 26.

⁴⁶ Јиречек је још 1899. дао такво тумачење догађаја (датирајући их у 1258. годину, хронологија је касније напуштена), и поновио га у његовој синтези о српској историји, в. превод на српски са допунама: *К. Јиречек*, Историја Срба, I, Београд 19522, 181. В. и *Љ. Ковачевић*, Жене и деца Стефана Првовенчаног, 42 н. 2, са датумом 1257–59; *Р. Грујић*, Властелинство светог Ђорђа код Скопља, ГСНД I (1926) 45–77, 49 (према Јиречеку); *истји*, Скопска митрополија, Скопље 1935, 30 (1258–59); *Т. Томоски*, Скопската област од XI до XIV век, Споменници за средновековната и поновата историја на Македонија, том I, Скопље 1975, 57–74, 60 (према Јиречеку); *С. Тирковић*, Српске и поморске земље краља Уроша I, Историја српског народа, I, Београд 1981, 341–356, 350 (1257. година, на основу нове хронологије догађаја у епирско-никејским односима коју доноси Д. Никол, в. доле); *Б. Ферјанчић*, Србија и византијски свет у првој половини XIII века (1204–1261), ЗРВИ 27–28 (1989) 103–148, 142–143; *V. Kravari*, Villes et villages de Macédoine occidentale, 45–48, 161; *М. Живојиновић*, Историја Хиландара, I, Београд 1998, 118; *И. Божиллов*, Бугарија при наследниците на Иван II Асен: 1241–1280 г, 524 н. 50; *É. Malamut*, Les reines de Milutin, BZ 93/2 (2000) 490–507, 504 (1258. година); *Р. Радић*, Акрополит и Срби, Краљ Владислав и Србија XIII века, ур. *Т. Живојиновић*, Београд 2003, 89–97, 92–93. *В. Златарски*, исто, 482, уопште не помиње Урошеву власт над Скопљем; *D. Nicol*, The Despotate of Epiros, 163, помиње само Урошева освајања јужно од Скопља у 1257; *М. Бошкоски*, Скупи — Скопје во историските извори од антиката до крајот на XIV век, Балканославица 26–27 (1999–2000), 131–156, наводи, али не датира, Урошеву власт у Скопљу. У новијим коментарима Акрополита, Сп. Спирипулос не помиње питање Урошевог заузећа Скопља 1257, као ни Р. Макридис, док Н. Жаворонков ту тезу прихвата, в. 276 н. 890; исто тако и *A. Ducellier*, Balkan Powers: Albania, Serbia and Bulgaria (1200–1300), ed. *J. Shepard*, The Cambridge History of the Byzantine Empire, с. 500–1492, Cambridge 2008, 779–802, 794.

⁴⁷ Тако је *Р. Грујић*, Властелинство светог Ђорђа код Скопља, 49, сматрао да је Скопље било под влашћу Константина Тиха за живота Теодора Ласкариса или мало после његове смрти, да су га потом заузели Никејци, затим на кратко Урош 1258, да би га 1259. освојио Михаило VIII Палеолог (Грујић је касније дао другачије датирање Константинове власти у Скопљу, в. н. 51); слично, *И. Микулчић*, Старо Скопје с околните тврдини, Скопје 1982, 119.

⁴⁸ Акрополитове податке о бугарско-никејском рату недавно је детаљно коментарисала Р. Макридис; за датум склапања мира в. 304–305 н. 3; в. и мање детаљне коментаре Сп. Спирипулоса и П. И. Жаворонкова. Уп. и *D. Nicol*, The Despotate of Epiros, 157 sq; *И. Божиллов*, Буга-

царства у западним областима остало је недовољно јасно сведочанство у једном писму цара Теодора, у целости посвећеном склапању мира са Бугарима. У новијој историографији се ти подаци углавном схватају тако да је разграничење остављало Велбужд, Сердику и Филипопољ у области бугарске државе, а Скопље и Врање у оквиру никејског царства. Мада у главном извору за овај бугарско-никејски рат, спису Георгија Акрополита, који се њиме доста опширно бави, нема говора о неком бугарском заузећу Скопља, податак из царског писма, према коме је разграничење довело скопску област у „пређашње стање“, говори да је током 1255–56. у скопској области било промена, односно краткотрајне бугарске власти.⁴⁹

О власти српског краља Уроша над Скопљем зна се само из једног понижег извора, повеље његовог сина Милутина за манастир Хиландар из 1299/1300. године. Тај се податак у новијој литератури везивао за већ поменути збивања о којима пише Акрополит, из 1257. године, када је српски краљ као савезник деспота Михаила II Анђела заузео Кичево и опустошио околину Прилепа.⁵⁰ У Милутиновој повељи за поменути скопски манастир Светог Ђорђа (Горга) из исте 1299/1300, међу претходним ктиторима и дародавцима, бугарски цар Константин је наведен пре краља Уроша.⁵¹ Ктитори су, мора бити, поменути према хронолошком реду власти над Скопљем. У Константиновој повељи за исти манастир, чији датум није сачуван, не помиње се нека претходна Урошева повеља.⁵² Ни претпостављени итинерар похода српског

рия при наследниците на Иван II Асен: 1241–1280 г, 505–507; *A. Ducellier*, *Balkan Powers: Albania, Serbia and Bulgaria (1200–1300)*, 779–802, 794. Нема основе у изворима тврдња Д. Никола да су границе Бугарске после похода Михаила Асена 1255. ишле до албанских планина (ор. cit. 158 п. 3); слично, без ослонаца у изворима и са погрешном хронологијом (у тексту под научно неприхватљивим насловом) А. Дисеље сматра да је бугарски цар 1254. освојио читаву западну Македонију до Дебра (ор. cit. 794). И. Божилов с правом сматра да је Македонија током рата 1255–56. била ван непосредне пажње бугарског цара (ор. cit. 506).

⁴⁹ *Theodori Ducae Lascaris Epistulae*, ed. *N. Festa*, Firenze 1898, app. I, 279–282, 281.68–73. Извор је као „не сасвим јасан“ својевремено оценио В. Златарски, в. исто, 460–462, уп. *В. Гюзелев*, Бугарска држава и Никеја в борба срещу Латинската цариградска империя (1204–1261), ИНИМ 2 (1978) 7–37, 23. Извесно да је барем Скопље у царевом писму недвосмислено наведено као област под његовом влашћу, што је општеприхваћено, уп. *V. Kravari*, *Villes et villages de Macédoine occidentale*, 45–47; *R. Macrides*, *Akropolites*, 304–305, н. 3. Сп. Спириопулос и П. И. Жаворонков се не осврћу на детаље разграничења. А. Дисеље сматра да се цар у писму похвалио влашћу над Софијом, Филипопољем, Велесом, Скопљем, чак и Србијом (ор. cit. 794), што је, извесно, погрешно тумачење.

⁵⁰ *Л. Славева*, Грамота на крал Милутин за келијата Св. Петка во с. Тморани, уп. *В. Мошин*, Споменници за средновековната и поновата историја на Македонија, том I, Скопље 1975, 251–260, 255; *Akropolites*, I, 145–146. За литературу в. напомену 46.

⁵¹ *В. Мошин*, *Л. Славева*, *К. Илиевска*, Грамоти на манастирот Св. Георги — Горг Скопски, Грамота на крал Милутин, Споменници за средновековната и поновата историја на Македонија, том I, 205–238, 211. Пошавши од претпоставке да је Урошева власт претходила Константиновој, Р. Грујић је власт бугарског цара над Скопљем, на основу тумачења Пахимеровог извештаја о византијском брачном посланству на Урошев двор, датирао у доба између 1265–70, в. Када је унук Немањин по кћери, бугарски цар Константин Тих, могао владати Скопљем, Гласник СНД XII (1933) 272; уп. *V. Kravari*, *Villes et villages de Macédoine occidentale*, 48 п. 129, 161.

⁵² У Константиновој повељи помињу се повеље „пређашњих царева и краљева“. Љ. Ковачевић је сматрао да се та формула односи на два српска краља, Стефана Првовенчаног, који

краља током 1257. године — преко Скопља и Полога до Кичева и Прилепа — не би требало да заведе, јер постоје сведочанства о „споредном“ али „изузетно важном“ и коришћеном путу од Призрена до Тетова по обронцима Шаре, па се из области српског краља до Кичева није морало преко Скопља.⁵³

До када је Скопље остало под влашћу никејских царева тешко је рећи. Скопље се не помиње међу градовима који су враћени под власт Nikeјаца после њихове велике победе у Пелагонији 1259. године. Акрополит се непосредним последицама ове битке није бавио толико детаљно као Пахимер, који појединачно наводи тврђаве које је од „западњака“ (тј. господара Епира и Тесалије) заузео деспот Јован Палеолог, брат никејског цара Михаила Палеолога. Између осталих тврђава спомиње се Полог, али не и Скопље — да ли због тога што је власт Nikeјаца у том граду и даље трајала, или због тога што у том походу није повраћена, немогуће је тврдити.⁵⁴ Како год, приметно је да међу ктиторима и приложницима манастира Св. Ђорђа код Скопља које наведе повеље цара Константина и краља Милутина нема Михаила Палеолога. Када је и колико дуго овај цар владао над Скопљем (што је, иначе, посведочено у два извора, Милутиновом житију од архиепископа Данила II и мемоарској историји Јована Кантакузина), као то и када и у каквим околностима су Скопљем завладали бугарски цар Константин и српски краљ Урош, тешко је са сигурношћу рећи.

Даље упуштање у питања о господарима Скопља у 13. веку овде није неопходно. За нашу тему важно је да би закључак да је до краткотрајне Урошеве власти над Скопљем дошло 1257. године, после горе изложеног, требало напустити. Пре ће бити да је Урош завладао Скопљем после Константина. Што се тиче Константина Тиха као скопског великаша који се 1257. упустио у освајање трновског престола, та претпоставка може остати, али јој у том случају треба додати и један локални преврат против управо обновљене власти Nikeјаца, који је свему томе морао претходити.

је поменут у повељи, и Уроша, који није поменут, в. *исти*, Жене и деца Стефана Првовенчаног, 49–50. Међутим, пре ће бити да је формула у множини због стилског разлога. Ковачевић није узео у обзир да Милутинова повеља наводи прво Константина па онда Уроша.

⁵³ Радило се о путу који је ишао преко локалитета Опоље, Крстац, Млаке и Гвозд, в. и процене о његовом значају у *Г. Шкриванић*, Мрежа путева према Светостефанској (1313–1318), Грачаничкој (1321), Дечанској (1330) и Светоарханђелској (1348–1352) повељи, ИЧ 5 (1956) 387–397, 392–393; *idem*, About Medieval Roads in Macedonia, 488–489.

⁵⁴ Приказ похода в. у Acropolis, I, 160 sq; Pachymères, I, 118 sq, 150 (списак освојених градова, без Скопља), уп. коментаре у *Љ. Максимовић*, Пахимер, 12–16; *R. Macrides*, Acropolis, 356 sq; *П. И. Жаворонков*, 288 н. 971 sq. О бици у Пелагонији, са прегледом литературе, в. најновије *Р. Милајловски*, The Battle of Pelagonia, 1259: a New Look at the March Routes and Topography, Byzantinoslavica LXIV (2006) 275–284. Обично се сматра да су Nikeјци после 1259. повратили власт над Скопљем, уп. *Р. Грујић*, Властелинство, 49; *V. Kravari*, Villes et villages de Macédoine occidentale, 161. Детаљи Акрополитовог и Пахимеровог текста о походу никејске војске на западне области у време „битке код Пелагоније“ чини се да не дају места чак ни претпоставци о поновном никејском заузећу Скопља, уколико је оно после 1256. уопште било изгубљено. А. Дисеље претпоставља да је Скопље после 1259. остало под Урошем (op. cit. 795–796).

Питање порекла цара Константина Тиха је у досадашњим истраживањима, на основу натписа из цркве у Бојани, било повезивано са одгонетањем порекла севастократора Калојана. Овде бих се ограничио на то да поновим закључак И. Божилова да Калојан свакако није био Асеновац, јер би, у противном, имао право на престо упражњен убиствима Михаила Асена и Калимана, а од византијских писаца иначе знамо да власт у Бугарској није имала „законитог наследника“. Сведочанство бојанског натписа, према коме је Калојан и „братучед царев“ (sc. цара Константина) и „унук светог Стефана краља српског“ (sc. Стефана Првовенчаног), сравњено са податком из повеље где је Немања „дед“ цара Константина изгледа противречно, ако изгубимо из вида да је сродствени појам братучед могао да се односи и на припаднике различитих генерација.⁵⁵ Нека друга запажања у вези са бојанским натписом и личношћу Калојана оставио бих за наредну прилику.

Дакле, после свега, изгледа да би бугарског цара Константина Тиха ваљало сматрати полусрбином по оцу а не по мајци, како се до сада углавном мислило. Он је и као унук неког Немањиног брата, вероватно Тихомира, желећи да истакне сродство са светитељем, могао сматрати да је свети Симеон Немања „дед“ његовог царства. Ова претпоставка је, чини се, снажно подржана сличношћу имена бившег великог жупана Тихомира и царевог оца Тиха. Вероватно је управо Скопље било одредиште Немањине браће после њиховог изгнања из Србије 1166, а пред битку код Пантина 1168. године. Могуће да је, после изгубљене битке, део породице погинулог великог жупана Тихомира остао у византијском Скопљу, и да се из ове гране Немањића појавио каснији бугарски цар. Можда је скопски архонт Јован Тихомир, или Јован Тихомиров, који је деловао крајем 12. века, поменут у Хоматиновом документу из 1220, био син српског великог жупана Тихомира и брат Тихомира (Тиха), оца бугарског цара Константина. С обзиром да српски краљ Урош није освојио Скопље 1257, како се сматрало, већ после те године, одржива је претпоставка да је Тихов син Константин освојио бугарски престо као скопски великаш, можда и као управник скопске области.

Закључио бих једним запажањем на тему овог симпозијума, посвећеног српско-бугарској узајамности. Независно од недовољно познатих просопографских детаља о цару Константину Асену „Тиху“ и севастократору Калојану, оба ова Немањића, заједно са својим високим достојанствима, занимљив су, и упечатљив, показатељ хоризонталне и вертикалне покретљивости унутар византијске цивилизације, односно „византијског комонвелта“, у најширем смислу схваћених.

⁵⁵ В. појам „братоучад“ и сл. у *F. Miklosich, Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum, Vin-dobonae 1862–1865*, 43. В. појам „брат“ и објашњења уз сложеницу „братучед“ у *P. Skok, Etimologijski rečnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, I, Zagreb 1971*, 199–201, посебно 200.

*Srdjan Pirivatrić*UNE HYPOTHÈSE SUR L'ORIGINE DU TSAR DE BULGARIE
CONSTANTIN ASEN « TICH »

La question de l'origine du tsar bulgare Constantin Asen (1257–1277), plus souvent appelé dans l'historiographie moderne Constantin Tich (Tih), a été depuis longtemps posée. Les sources susceptibles d'y répondre sont peu nombreuses et parfaitement répertoriées. A commencer par Constantin Asen lui-même qui, dans sa charte délivrée au monastère Saint-Georges près de Skopje, range « saint Simeon Nemanja, aïeul de mon empire » au nombre des anciens ktétors de cet établissement. Pour ce qui est des auteurs byzantins, chez Georges Akropolytès, son contemporain, ce tsar est à plusieurs reprises appelé Constantin fils de Tich ou simplement Constantin; un peu plus tard Georges Pachymère le désigne une première fois comme Constantin Tich, puis, par la suite, régulièrement comme Constantin, avec l'intéressante précision que celui-ci était par sa naissance pour moitié (ἕξ ἡμισείας) serbe; plus tard encore, Nicéphore Grégoras, parle d'un puissant seigneur portant le prénom de Constantin et le « nom » (ἑπώνυμον) de Tich. En 1258/59, dans son inscription de ktétor apposée dans une église à Bojana, un certain sébastocrator Kalojan fait état, en sa qualité de « fils du frère du tsar » et de « petit-fils du saint roi Stefan », de liens de parenté avec le tsar régnant en Bulgarie, Constantin Asên, et le défunt roi de Serbie, Stefan le Premier Couronné (Prvovenčani). Enfin, dans l'historiographie byzantine, il ressort clairement du récit relatif à la crise de succession en Bulgarie en 1257 que Constantin n'était pas membre de la dynastie des Asen.

Jusqu'à présent, le lien de parenté de Constantin Tich (Tih) avec le grand joupan de Serbie Stefan Nemanja (1166–1196), plus tard devenu moine et saint sous le nom de Simeon, a été le plus souvent recherchée à travers une lignée féminine, soit une hypothétique fille de Nemanja, inconnue des sources, qui aurait été la mère ce tsar. Cette solution pourrait cependant ne pas être la seule piste envisageable. Pour cela il faut revenir à la charte de Saint-Georges et au terme d'« aïeul (de mon empire) » qui, marquant la parenté, peut s'appliquer dans des cas d'ascendance directe mais aussi indirecte. Constantin aurait donc pu tout aussi bien afficher à travers celui-ci une parenté quelque peu plus éloignée avec Nemanja, passant par un des frères, voire une très hypothétique sœur, de ce dernier. Ainsi, celui que nous appellerions aujourd'hui un « grand-oncle », a pu être désigné dans cette charte comme un « aïeul (de mon empire) ». Qu'un tel lien de parenté, même indirect, surtout avec saint Simeon (notamment au vu de l'essor de son culte), c'est-à-dire non seulement l'existence d'une ascendance et d'un droit de succession directs, ait pu être un raison suffisante pour en appeler à celle-ci est attestée par l'exemple chronologiquement proche de l'inscription funéraire du joupan Stefan Prvoslav, apposée vers 1220, dans laquelle ce dernier est, entre autre, qualifié de « neveu de saint Simeon Nemanja ». En ce sens, la précision relevée chez Pachymère pourrait, elle aussi, suggérer, par sa formulation, que Constantin était d'origine serbe par son père et non par sa mère. Cet auteur s'en tenait assurément au principe selon lequel l'origine par le père était sous-en-

tendue, alors que l'origine par la mère devait être signalée si nécessaire. Les meilleurs exemples en sont les passages où il rapporte, s'agissant du fils du roi de Hongrie Stefan IV, qu'il était d'« origine romée (ῥωμογενής), par sa mère » la fille de l'empereur Théodore Ier, et, s'agissant du tsar de Bulgarie Théodore Svetoslav, qu'il était « Bulgare par sa mère, car son père Terter était Coman ». Hormis ces remarques de nature générale, une même conclusion concernant l'origine du tsar de Bulgarie Constantin s'impose également à la lecture du récit de Pachymère. Sa relation des troubles survenus en 1257 lors de la succession au trône de Bulgarie montre qu'en l'absence de descendant mâle de la lignée des Asen, les liens de parenté et l'origine nationale des prétendants ont joué un rôle clé dans la résolution de la question de la légalité du pouvoir et, plus générale, de la crise de succession. On y apprend que le premier candidat, Mytsès (Mico), était à la fois gendre d'Ivan II Asen (1218–1241), ainsi que beau-frère de Théodore II Lascaris (1254–1258) et Bulgare (Βούλγαρος ὄν), et pouvait prétendre — à ce double titre — à exercer le pouvoir sur les Bulgares, mais que les puissants se sont rangés aux côtés de Constantin, qui était pour moitié serbe (ἐκ Σέρβων ἐξ ἡμισείας τὸ γένος ἔχοντα). De fait, ne pouvant se prévaloir de quelque lien de parenté avec les Asen et d'un droit quel qu'il soit à la succession au trône, Constantin a par la suite pris pour épouse Irène, fille de Théodore II Lascaris et nièce de Ivan II Asen, ce qui lui a conféré le même droit au trône des Asen qu'à son concurrent Mytsès (ἐπ' ἴσων εἶχε τὸ πρὸς τὴν τοῦ Ἀσάν βασιλείαν δίκαιον τῷ Μυτζῆ). Et c'est précisément le fait que tout en ayant un père serbe, et une mère, par conséquent bulgare, c'est lui qui a été désigné tsar grâce à son prestige de puissant seigneur de Bulgarie, qui a amené la remarque de Pachymère. On peut difficilement imaginer que la situation inverse, à savoir si Constantin avait eu un père bulgare et une mère serbe, aurait pu avoir quelque incidence de nature politique sur le résultat de la crise de succession au trône, au point de trouver ensuite un écho dans l'historiographie.

Dans l'historiographie moderne il a depuis longtemps été avancé que Tich (Tih) devait être une abréviation de Tihomir, Tihoslav, Tihota ou Tihotica. Ceci nous amène ici à supposer que le père de Constantin s'appelait en fait Tihomir. Il nous apparaît, en effet, en raison d'une similitude, voire identité, de prénom que le frère aîné de Nemanja, dont on pense que le prénom était Tihomir et qui a été, en son temps, grand joupán (1163/65–1166), pourrait être un élément tout particulièrement intéressant s'agissant de la question de l'origine du tsar Constantin. Son activité entre 1166 et 1168, après que son frère Stefan Nemanja l'a destitué du pouvoir, pourrait même être rattachée à la Skopje byzantine. Par ailleurs, un document de l'archevêque de Ochrid Dimitrius Chomatianos, en date de 1220, fait mention d'un certain archonte de Skopje du nom de Jovan Tihomirov ou Jovan Tihomir (...τοῦ ...Ἰωάννου τοῦ Τειχομοιροῦ) — Tihomir est ici très vraisemblablement un patronyme, puisqu'il est peut probable qu'il s'agisse de deux nom propres — qui, vers la fin du XIIe siècle, régnait quasiment en maître sur la ville. Il est donc permis de supposer l'existence d'un lien de parenté entre ce Jovan et, d'une part, l'ancien grand joupán Tihomir (fils) et, d'autre part, le tsar de Bulgarie Constantin (oncle ou père). Cette construction ne repose toutefois, pour l'essentiel, que sur une similitude de prénoms.

Partant de cette supposée parenté entre le tsar Constantin et l'archonte de Skopje Jovan Tihomir, certains chercheurs ont déjà avancé l'hypothèse que Constantin est monté sur le trône bulgare en 1257 en tant que puissant seigneur de Skopje ou gouverneur de la région de Skopje. On note cependant que d'autres chercheurs considèrent que cette même année 1257 a vu une brève domination du roi de Serbie Uroš sur Skopje. Cette information, qui n'est en fait connue que d'après une seule source tardive, à savoir la charte du fils d'Uroš, Milutin, délivrée au monastère de Chilandar en 1299/1300, a ainsi été rapprochée des événements mentionnés dans l'Histoire de Georges Acropolites pour l'année 1257, lorsque le roi de Serbie, en tant qu'allié du despote Michel II Ange, a pris Kičevo et dévasté les environs de Prilep. Or, dans une charte de Milutin délivrée au monastère skopjote — déjà nommé — de Saint-Georges (Gorg) datant de cette même année 1299/1300, le tsar bulgare Constantin figure avant le roi Uroš au nombre des anciens ktětors et donateurs du monastère. Et il s'entend que les ktětors sont ici très certainement mentionnés selon l'ordre chronologique de la domination exercée sur Skopje. La charte de Constantin délivrée au même monastère, dont la date n'est pas conservée, ne fait, elle non plus, nullement état d'une charte antérieure de Uroš. Et il convient ici de prendre avec réserve le supposé itinéraire — passant par Skopje et Polog pour atteindre Kičevo et Prilep — de l'expédition du roi de Serbie Uroš en 1257, car des témoignages attestent parfaitement l'existence d'un itinéraire alternatif, mais tout aussi important et utilisé, allant de Prizren à Tetovo en logeant les contreforts du massif de la Šara, de sorte qu'il était possible d'atteindre Kičevo depuis les territoires du roi de Serbie sans passer par Skopje. Compte tenu de tout cela, il paraît permis d'accepter la supposition voulant que l'origine du tsar Constantin soit liée à Skopje et à la région de Skopje.

Dans les travaux s'étant intéressés à l'origine du tsar Constantin Tich, la réponse à cette question a également été rattachée, sur la base de l'inscription de l'église de Bojana, à celle concernant l'origine du sébastocrator Kalojan. Il ne fait aucun doute que lui non plus n'était pas un Asen, car, si cela avait été le cas, il aurait eu le droit de prétendre au trône laissé vacant à la suite des meurtres de Michel Asen et de Kaliman, or les auteurs byzantins nous apprennent précisément que le pouvoir n'avait pas d'« héritier légal » en Bulgarie. Le témoignage apporté par l'inscription de Bojana, selon laquelle Kalojan est un « fils du frère du tsar » (à savoir le tsar Constantin) et « petit-fils du saint roi de Serbie Stefan » (à savoir Stefan le Premier Couronné), semblerait être contradictoire. Cela n'est toutefois le cas que si nous perdons de vue le fait que la notion de parenté induite par « fils du frère » (bratoučad), pouvait également se rapporter à des personnes appartenant à différentes générations.

Nonobstant notre connaissance encore insuffisante des détails prosopographiques concernant le tsar Constantin Tich et le sébastocrator Kalojan, ces deux Nemanjić, porteurs de titres particulièrement élevés, sont deux personnages intéressants qui attestent parfaitement de la mobilité horizontale et verticale au sein du monde byzantin, autrement du « commonwealth byzantin », compris au sens le plus large.